

Ненад Д. Плавшић¹

УДК: 821.161.1.09-92 Достојевски Ф. М.
271.2-29 Достојевски Ф. М.

Оригинални научни рад

Примљен: 19.03.2024.

Прихваћен: 28.10.2024.

DOI: <https://doi.org/10.18485/rit.2024.22.42.6>

ХРИШЋАНСТВО И АТЕИЗАМ У ДНЕВНИКУ ПИСЦА ДОСТОЈЕВСКОГ

Сажетак: У овом раду излажу се размишљања из дневника Фјодора Достојевског о односу хришћанске вере и атеизма. Циљ нам је приказати како је по овом, за њега најважнијем питању, Достојевски писао не као уметник, већ као публициста. Ова сложена проблематика, која је веома заступљена у уметности Достојевског из зрелог периода његовог стваралаштва, остаје нерешена и отворена у великим романима које је написао. У њима су, кроз различите ликове, и његова хришћанска вера и његов атеизам подједнако изражени и уверљиви. Књижевноуметничко стваралаштво овог славног писца је противречно, генијално и енигматично. За разлику од романа Достојевског, Дневник писца нам даје његове јасне одговоре на питања која произлазе из интеракције хришћанства и атеизма. У Дневнику писца је снажно предочено оно у шта је веровао, или макар желео да верује, Достојевски и за које вредности се неуморно залагао истичући их као завештање будућим генерацијама.

Кључне речи: Достојевски, православље, атеизам, Русија, Европа, народ, Христос

CHRISTIANITY AND ATHEISM IN DOSTOEVSKY'S THE WRITER'S DIARY

Abstract: This paper outlines Dostoevsky's thoughts concerning the relationship between Christian faith and atheism, based on his diary. The aim of our work was to present that Dostoevsky approached this, for him, the most important issue, not as an artist, but rather as a publicist. This complex quarrel, especially prominent in Dostoevsky's mature work, remains unresolved, it remains an open question in his most acclaimed novels. In them, through different characters, both his Christian faith and his atheism are expressed and convincingly defended to the same extent. The literary and artistic work of this distinguished writer is contradictory, ingenious and enigmatic. Unlike Dostoevsky's novels, *The Writer's Diary* gives us his clear answers to questions arising from the interaction of Christianity and atheism. Within *The Writer's Diary*, Dostoevsky firmly presents what he believed in, or at least wanted to believe in, he clearly presents values for which he tirelessly argued, emphasizing them as a legacy to future generations.

Keywords: Dostoevsky, Eastern Orthodoxy, atheism, Russia, Europe, people, Christ

¹ Универзитет у Београду, Православни богословски факултет. E-mail: nenadplavsic@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-8051-3692

Дневник писца, посебно периодичко издање Фјодора Достојевског, је излазио једном месечно с прекидима током следећих година 1873., 1876–1877., 1880–1881. То није дневник у уобичајеном смислу речи, јер је истовремено и лични дневник, али и књижевно дело у којем се преплићу различити жанрови. То је својеврсни роман Достојевског о самом себи, јер је у свом дневнику Достојевски искрено до краја проговорио о својим скровитим идејама, надама, сновима и разочарањима (Гришин, 2015: 8).² Ово дело је изражавало потребу писца за директним разговором са читаоцем о актуелним питањима која се тичу руске и европске стварности. Религијска тематика је суштински важна у дневнику великог писца који је уверен да лични и државни живот не може бити уређен без ослонаца на хришћански темељ. У нашем раду изложићемо религијско-философска размишљања из *Дневника писца* о односу хришћанске вере и атеизма. Анализом садржаја поменутог дела издвојили смо теме у којима се најбоље приказује однос хришћанства и атеизма као што су: однос руских интелектуалаца и народа према хришћанској вери, интеракција хришћанства и социјализма, хришћанско и грађанско поимање морала, узроци појаве атеизма у Европи, борба између хришћанства и атеизма у руском народу за који је Достојевски видео истину и спасење једино у православљу, као и његову свечовечанску мисију у будућности.

Достојевски сматра да су за век и по протеклог живота руског племства, с малим изузецима, покидане њихове везе са руским тлом и руском истином. Дошло је до раскида везе образованог сталежа са народом. Одвојивши се од народа, они су, природно, изгубили и Бога, а најнемарнији међу њима постали су атеисти или индиферентни по питању Бога.³ Према руском народу они су осећали презир, уображавајући уједно да га воле и да му желе све

2 „Питање о постојању Бога било је главно питање које је постављао Достојевски: целога живота је покушавао да нађе одговор на то питање. Чак и пошто је поново постао дубоко верујући човек, одан Цркви, мучиле су га сумње и недоумице“ (Алфејев, 2023: 73). Сложена проблематика односа између хришћанства и атеизма, која је веома заступљена у уметности Достојевског из зрелог периода његовог стваралаштва, остаје нерешена и отворена у великим романима које је написао. То су пет романа који су Достојевском донели светску славу и признање: *Злочин и казна*, *Идиот*, *Зли дуси*, *Младић* и *Браћа Карамазови*. У њима су, кроз различите ликове, и његова хришћанска вера и његов атеизам подједнако изражени и уверљиви. Књижевноуметничко стваралаштво овог славног писца је противречно, генијално и енигматично: „Достојевски је један од оних руских писаца који су најтежи за разумевање. Он наводи читаоца на размишљање, приморава га на постављање питања, и у томе му нико није раван; али Достојевски не даје директне одговоре“ (Алфејев, 2023: 7). За разлику од романа Достојевског, *Дневник писца* нам даје његове јасне одговоре на питања која произлазе из интеракције хришћанства и атеизма.

3 У Европи „су религиозни индиферентизам, религиозни либерализам и, најзад, и сам атеизам одувек, вековима били болест виших, аристократских слојева“ (Достојевски, 2015а: 292).

најбоље (Достојевски, 2015а: 21). На приговор да руски народ слабо познаје Јеванђеље и да не зна основна правила своје вере, Достојевски одговара да тај исти народ несумњиво познаје Христа, јер га од искони носи у свом срцу: „А како је то право схватање Христа без претходног познавања учења о вери могућно – то је друго питање. Несумњиво је да је познавање Христа у свом срцу и права представа о њему постојало у руском народу, оно се преносило с колена на колена, оно се слило с људским срцима. Можда је Христос једина љубав руског народа, и он воли Његов лик на неки свој начин, кроз неку патњу. Због тога се руски народ и поноси православним именом, а то значи: онај ко најправилније исповеда Христа. Понављам: много шта се може знати несвесно“ (Достојевски, 2015а: 55-56).⁴

Једино је у православљу истина и спасење руског народа, а у будућим вековима и за цело човечанство. Православље је једино сачувало Христов божански лик у свој његовој чистоти и „можда је руски народ изабран, предодређен, можда је његова најважнија мисија баш у томе – у судбини човечанства – и само у томе да сачува у себи тај божански лик Христов у свој његовој чистоти и, кад време томе дође, да свету покаже тај лик, свету који је изгубио своје путеве!“ (Достојевски, 2015а: 81).

Достојевски исповеда да је и сам у младости припадао круговима оних који су у то време били заражени идејама ондашњег теоријског социјализма.⁵ Тада у Европи још није било политичког социјализма. Социјализам

4 Иако има и других народа који су сажаливи, на пример у Енглеској где постоји свест и живо осећање хришћанске дужности према ближњему, Достојевски сматра да можда ниједан народ није тако бољећив као руски народ: „Можда је добра та нежност нашег срца. Она је, може бити, залог оног вишег хришћанског у будућности, што засад свет не познаје“ (Достојевски, 2015а: 29).

5 Достојевски се као младић једно време одушевљавао идејама књижевног критичара Висариона Бјелинског који се у то време сматрао атеистом и био ватрени социјалиста. Међутим, Достојевски је и у време најприснијих односа са Бјелинским умео изразито негативно да реагује на његова иступања против Христа. О једном таквом случају даје сведочанство у свом дневнику: „Те вечери нисмо били сами, био је присутан један пријатељ Бјелинског којег је он много ценио и у много чему слушао, а био је и један књижевник – почетник који је касније постао познат у књижевности. – Мени је, чак, умилно да гледам на њега – прекиде одједном своје јаросне повике Бјелински, обраћајући се свом пријатељу и показујући на мене, – сваки пут, ето, чим поменем Христа, његово се лице измени, он као да хоће да заплаче. Верујте, ви, наивни човече, – навали он опет на мене, – та, верујте, ваш Христос, кад би се родио у наше време, био би обичан и сасвим незапажен човек, он би се скрио пред данашњом науком и данашњим покретачима човечанства. – Ах, не!, – прихвати одједном пријатељ Бјелинског (сећам се, ми смо седели, а он је шетао напред и назад по соби). – Не, не, када би се сада појавио Христос, он би се прикључио покрету, и стао би на његово чело... – Да, да, – одједном и са зачуђујућом журбом сложи се Бјелински. – Он би се управо придружио социјалистима и пошао би за њима“ (Достојевски, 2015а: 24). У вези са тим Достојевски доноси следећи закључак: „Остајала је, међутим, светла личност Христова, с којом је било веома тешко борити се. Он је, као социјалист, такође морао да руши Христово учење, да га назива лажним и незнатним човекољубљем које су одбацили савремена наука и економски принци-

који се јављао онда упоређивао се са хришћанством и био прихванат као поправка и побољшање хришћанства у духу века и цивилизације.⁶ Достојевски ретроспективно види почетак зла „у том преношењу, наслеђивању идеја, у оном вековном националном гушењу у себи сваке независније мисли, у појму о положају Европљанина који се може достићи само уз обавезан услов непоштовања према себи и према руском човеку!“ (Достојевски, 2015а: 170-171). Иако циљеви савремених вођа европске прогресивне мисли могу бити човекољубиви и величанствени, Достојевски је сигуран да ако би ти учитељи добили пуну могућност да сруше старо друштво и изграде ново да ће се та зграда срушити под проклетствима човечанства и пре него што буде одбачена: „Када једном буде одбацио Христа, људски ум ће стићи до зачуђујућих резултата. То је аксиом. Европа, бар њени највиши интелектуални представници, одбацује Христа, а ми, пак, као што се зна, обавезно подражавамо Европи“ (Достојевски, 2015а: 171-172).

Атеиста када изгуби веру у Бога, он одмах страсно поверује у нешто друго. О томе јасно сведочи пламена вера мислилаца из епохе просветитељства попут Волтера и Дидроа (Достојевски, 2015б: 6).⁷ Чак и нихилисти

пи – но, ипак, остајали су пресветли лик Богочовека, његова морална недостижност и његова чудесна и чудотворна лепота“ (Достојевски, 2015а: 23).

6 Петрашевци, са којима се зближио Достојевски после свађе и коначног раскида са Бјелинским, су били под утицајем друштвених теоретичара с почетка деветнаестог века из Западне Европе који су се називали социјалисти: „Социјалисти раног деветнаестог века сматрали су да је организација друштва неподесна и неправедна. Осуђивали су обузетост либерала слободом и једнакошћу као празну и лицемерну, тврдећи да су за ниже класе скрхане сиромаштвом ови идеали само формални принципи: они штите личност и власништво имућних док је већина заглибљена у сиромаштву и беспомоћности. Поричући да људска бића најбоље пролазе као појединци који се такмиче, социјалисти су тврдили да људи достижу више среће за себе и за друге као чланови кооперативне заједнице, која живи, ради и планира заједно за опште добро. Неки социјалисти су предлагали комуне или моделе фабричких градова као места на којима могу да се остваре социјалистички идеали. Најзначајнији мислиоци социјалисти с почетка деветнаестог века – Сен-Симон, Фурије и Овен – подржавали су један нови друштвени и економски систем у коме би производња и расподела добара били планирани за опште добро друштва. Њихова мисао утицала је на Карла Маркса и Фридриха Енгелса који су, у другој половини деветнаестог века, најјасније изнели идеје социјализма и постали његови најутицајнији пропагатори. Такође је било и хришћанских чланова комунистичких заједница који су протестовали против поремећених услова које су изазивали индустријализација и однос према сиротињи; ови хришћански социјалисти подстицали су вернике да деле своју имовину и рад и да живе заједно, сарађујући у новим заједницама“ (Pegí, 2000: 311). Иако петрашевци нису изричито били хришћани, они су тврдили да поново откривају „Христово учење у његовој првобитној чистоти које је за темељну доктрину имало милосрђе, а као циљ остварење слободе и уништење приватног власништва“ (Bilington, 1988: 450).

7 Достојевски је чуо да у Енглеској чак постоји чудан феномен „атеистичке цркве“: „Улазите у цркву; тамо: дивна служба, богате ризе, кадионице, свечана тишина, мир на лицима оних који се моле. Чита се Свето писмо, сви приступају и у сузама љубе свету књигу, ганути. И, шта? То је црква – атеиста. Сви они који се моле не верују у Бога.

могу да осете религиозно узбуђење на свој начин. Нарочито се тај религиозни жар може испољити у трпљењу страдања. По неком чудном закону људске природе који се тиче веровања и неверовања уопште, велику снагу може да има неверовање у одређеним тренуцима, али исто тако и вера. Руси су нарочито склони неумерености у свему, па и у усвајању одређених идеја са Запада.⁸

Обавезна догма и услов за приступање таквој цркви – јесте атеизам. Због чега они љубе Свето писмо и скрушено слушају кад се из ње нешто чита, и плачу због тога? Стога што су се они, одбацивши Бога – поклонили ‘Човечанству’. Они сада верују у човечанство, обоготворили су и обожавају Човечанство. А шта је човечанству било милије од те свете књиге у току толиких векова? Они се сада клањају пред њом због њене љубави према човечанству, и због љубави човечанства према њој. Она им је чинила толико добра у току векова, она је светлела као Сунце, изливала је на њега живот и снагу па ‘иако је њен смисао данас изгубљен’, волећи и обожавајући човечанство – они не могу да буду незахвални и да забораве благодети које им је та књига донела...“ (Достојеvски, 2015б: 117-118). Достојеvски сматра да има у овоме обоготворењу човечанства нечега веома дирљивог, али се пита „каква је то, међутим, жеђ за молитвом, каква је то потреба за Богом и вером у тих атеиста, колико у свему томе има очајања, туге, како све то личи пре на сахрану него на онај прави и светли живот, на онај извор младости који избија као живо врело снаге и наде! Али, је ли то сахрана или нова сила која долази, то је за многе још велико питање“ (Достојеvски, 2015б: 118). Познати савремени теолог Алистер Мекграт своју монографију *Сумрак атеизма* завршава следећим речима: „Западни атеизам се тренутно налази у зони сумрака. Некада је био светоназор са позитивним виђењем стварности, а сада личи на интересну групу којој је циљ да ограничи све већи политички утицај религије. Међутим, да ли је то сумрак при заласку Сунца, након чега ће наступити тама и хладноћа ноћи? Да ли је то можда сумрак при изласку Сунца, иза којег следе нови дан, нова нада, нове могућности, али и нова моћ? Сачекаћемо, па ћемо видети“ (Мекграт, 2022: 303-304).

- 8 Примера ради у вези теорије еволуције Достојеvски пише: „На Западу је Дарвинова теорија само генијална хипотеза – у нас је то аксиом“ (Достојеvски, 2015б: 173). „Нема сумње да је теорија о еволуцији Чарлса Дарвина већ потпаљену кризу вере у викторијанској Енглеској додатно распалила. Ако се за било коју научну теорију може рећи да је обратила западни свет у атеизам, онда је то она коју је Дарвин изложио у *Пореклу врста* и са осталима касније развио у целовит опис порекла биолошког живота, укључујући и порекло људи... Ипак, остаје нејасно зашто дарвинизам човека нужно води у атеизам... Пажљивије читање Дарвинових списа наводи на закључак да основни разлог његове сумње у концепт хришћанског Бога није имао много везе са теоријом о еволуцији. Дарвиново непријатељство било је примарно засновано на његовом дубоком гађењу према ‘гнусној доктрини’ о вечној казни за невернике, која је била популарна у евангелистичким круговима тог времена (мада се може поменути и Дарвинова велика туга због смрти његове кћерке)... Није било превише тешко прихватити Дарвинову теорију као објашњење начина на који је Бог промислитељски усмерио процес еволуције. Године 1884. је Фредерик Темпл, каснији надбискуп кентерберијски, рекао да је Бог учинио нешто много сјајније од пуко стварања света; створио је свет *који ствара себе*... Бог је творевини поконио истинску аутономију и повео је одоздо ка горе: из материје је изашао живот, а живот је породило свесно рефлективно постојање људског рода... Стереотип научника који мора бити атеиста провлачи се кроз западну културу и на почетку трећег миленијума. У неким случајевима је користан, па се и даље јавља у излизаним митовима о интелектуалној супериорности атеизма над свим његовим ривалима. Како се може претпоставити, истина је далеко компликованија и интересантнија“ (Мекграт, 2022: 114-128).

Достојевски, који се пред крај свог живота присећа атеистичке фазе кроз коју је прошао у младости, исповеда и то како је поново задобио веру у Богочовека Христа: „Немојте ми рећи, дакле, да ја не познајем народ! Ја га познајем: од њега сам ја поново примио у своју душу Христа кога сам упознао као дете у родитељском дому и кога сам био претворио у ‘европског либерала’“ (Достојевски, 2015в: 485).⁹ Иако народ греша и свакодневно чини зла, у бољим тренуцима када га обасја Христова милост никада се не вара у томе шта је то правда: „А то је и најважније: у шта народ верује као у своју правду у шта верује и, у шта полаже своје наде, како то замишља, шта му је најсветија жеља, шта је заволео и шта је оно за шта моли Бога и за чим у молитви плаче – тај идеал ту, то је Христос, а са Христом, наравно, долази и просвећеност. У својим најузвишенијим и најсудбоноснијим тренуцима, према томе – наш је народ решавао сваку општенородну ствар само на хришћански начин“ (Достојевски, 2015в: 486).¹⁰

Руски народ, који има по Достојевском две домовине Русију и Европу, има свечовечанско позвање: „Највеће међу највећим позвањима које су Руси већ схватили, позвање важно за будућност, јесте општељудско позвање, слушање целом човечанству – не само Русији, не само словенству уопште, већ

9 У вези са тим могло би се рећи: „По свој прилици ‘губљење Христа’ и робовање идеалима европског либерализма пада у време пријатељских односа са Бјелинским, дакле, од лета 1845. године, до средине 1846. године. Можда се све то припремало и много раније, још од 1841. године. Љубов Достојевска тврди да је њен отац у лику Ивана Карамазова – а тако се причало и у породици – приказао себе из периода када му је било двадесет година. Међутим, треба имати на уму да је Достојевски и у време најприснијих односа са Бјелинским и највећег одушевљења за његове идеје, сачувао у себи лик Христа као оличења највише добротe. Помињано ‘губљење Христа’ се највероватније састојало у томе што је он тада одрицао црквено учење о Христу као Богочовеку и доиста – током 1846. он није био на светом Причешћу. Није искључено да се он није причешћивао још од времена када је поднео оставку новембра месеца 1844. године. После свађе с Бјелинским и коначног раскида до кога је дошло 1847. године, Достојевски се вратио Цркви“ (Лоски, 2015: 48-49). Достојевски је ухапшен 1849. године због учешћа у кружоку Петрашевског и био је осуђен на смрт, али је казна у последњем тренутку преиначена. Провео је четири године у сибирском затворском логору, након чега је још шест година служио као војник у Сибиру. За то време је имао прилику да добро упозна обичан народ.

10 Достојевски упућује следећи приговор онима који се подсмешљиво односе према овим идејама сматрајући да није довољно само плакати и уздисати, него треба и радити: „А има ли међу вама, господо, руски просвећени Европљани много праведника? Покажите ми своје праведнике који би заменили Христа! У народу, пак, то имајте на уму, има праведника! Постоје позитивни карактери неисказане лепоте и снаге који су остали поштеђени од таквог нашег гледања на ствари. Има праведника и мученика правде ради, без обзира да ли ми их запажамо или не запажамо“ (Достојевски, 2015в: 486). Свети Јустин Поповић у свом тумачењу ових речи Достојевског истиче да су ти „позитивни карактери неисказане лепоте и снаге“ заправо светитељи: „За Достојевског: светитељ је најпозитивнији и најбољи тип човека, најлепши и најсавршенији израз бића што се човек зове“ (Поповић, 1999: 360).

човечанству у целини“ (Достојевски, 2015б: 200).¹¹ Русији је намењена улога чувара драгоцености каква се не може наћи нигде у свету – православља „Христове истине, праве истине и правога лика Христовог, оног лика који је изгубљен у другим верама и у других народа“ (Достојевски, 2015б: 2020). То благо и вечну истину би Русија требало да сачува и она ће се једном остварити на земљи у општељудском препороду: „Онај ко хоће да буде изнад свих у царству Божијем – нека свима буде слуга. Ево, тако схватам руско позвање и руску мисију у *свом идеалу*“ (Достојевски, 2015б: 221). То ће бити тријумф Христове истине која се чува на Истоку „право ново уздицање крста Христовога и последња реч православља, на чијем челу се, већ одавно, налази Русија“ (Достојевски, 2015б: 224). Циљ руског народа налази се у судбини хришћанства без обзира на то што је оно сада привремено разједињено фиктивним разликама у смислу вероисповедања: „У народу се, неоспорно, родило и учврстило такво схватање према којем Русија једино и живи због тога да би послужила Христу и да би од неверника заштитила *целокупно* васељенско Православље. Можда ту идеју неће умети да вам изрази сваки појединац из народа, али, тврдим, ту мисао ће умети да изразе многи, већи број људи из народа, а та већина има неоспорно утицаја на цео остали народ. Тако се већ сада може рећи да је таква идеја у нашем народу безмало свесна идеја – није то више нешто неодређено што се скрива у народним осећањима“ (Достојевски, 2015б: 435). У руском народу, непросвећеном али добром, неуком али не варварском, присутан је дух Христов (Достојевски, 2015в: 159).¹²

Достојевски изводи закључак да је без вере у душу и њену бесмртност, човеков живот неприродан, немогућ и неподношљив. Његова највећа бојазан за најближу будућност руског народа скрива се у томе што се у већем делу образованог сталежа у Русији, као по неком чудном предодређењу, све више, са великом брзином која постаје све већа, укоренује потпуно безверје, тј. неверовање у сопствену душу и њену бесмртност. Штавише, то безверје се не укоренује само због убеђења, него због неке чудне равнодушности према тој највишој идеји људског постојања, као и према животној истини уопште: „Без највише идеје, међутим, не може да постоје ни човек

11 „Бити прави Рус, бити Рус у потпуности, можда, заправо значи (ово подвучите) бити брат свим људима, бити, ако хоћете, свечовек. Читаво наше словенофилство као и наше западњаштво представљају само један неспоразум, мада је нешто слично историјски гледано било неизбежно. Правом Русу судбина Европе као и судбина читавог аријевског племена леже на души исто онако као што им лежи и судбина Русије, рођене земље, јер је судбина света уједно и наша судбина и ми то нисмо освојили мачем него силом братског осећања и братске тежње ка свеопштем уједињењу људском“ (Достојевски, 2015в: 478).

12 Достојевски истиче да су од покрштавања руске земље многи ходочасници из народа полазили у света места као што је Јерусалим или Атос. Ако нису полазили тамо, они су се упућивали у света места у Русији. У народу има много мушкараца и жена који познају и воле да причају житија светих (Достојевски, 2015в: 278-279).

ни нација. А на земљи постоји само једна једина највиша идеја, и то је идеја о бесмртности људске душе – све остале ‘више’ идеје *проистичу из ове једине*. Може се о томе спорити (то јест, о том првобитном извору свега што је најузвишеније на земљи), али засад нећу да се упуштам у спор, ја само исказујем своју идеју“ (Достојевски, 2015б: 418).¹³

Римокатолицизам, који је одавно продао Христа ради земаљске власти и од којег је човечанство окренуло главу, је главни узрок појаве материјализма и атеизма у Европи.¹⁴ Читаво дело Христово римокатолицизам је претворио у бригу о својој световној власти и подчинио аспирацијама да ће једном створити своју светску државу. Стога римокатолицизам проповеда унакаженог Христа: „Када је католички свет окренуо главу од тог унакаженог лика Христовог који су му понудили после толико векова протеста, реформација и сличног, појавили су се почетком овога века и покушаји да се људско друштво уреди изван Бога и далеко од Христа“ (Достојевски, 2015в: 401). Људи, који су лишени инстинкта којим животиње уређују свој живот савршено, су се охоло понадали у науку притом заборављајући да је што се тиче изградње савршеног друштва и сама наука немоћна и још увек у повољу. Сада је јасна последња реч европске науке, а то је просвећени и хумани атеизам (Достојевски, 2015в: 463).

Руски народ, који је одавно просвећен тиме што је примио Христа и Његово учење, јер је са Христом примио и истинску просвету, треба да усвоји

13 „Ако је вера у бесмртност толико потребна за човеков живот, онда је она нормално стање човеково – а кад је већ тако, онда и бесмртност човекове душе *несумњиво постоји*. Речју, идеја о бесмртности – то је сам живот – живи живот, његова коначна формула и основни извор истине и исправних сазнања за човечанство“ (Достојевски, 2015б: 420). Одсуство ове највише идеје људског постојања директно или индиректно доприноси самоубиству које је за многе људе сложен проблем. Достојевски истиче и следеће: „Истина је у нас има и таквих људи који се моле Богу, иду чак и у цркву а не верују у бесмртност своје душе, то јест не само што не верују – него, просто, никад о томе не размишљају. И, међутим, то није увек, рецимо, онај ‘гвоздени’ човек, животиња или тип најниже врсте. Али, само та вера, као што сам говорио напред, обезбеђује смисао живота, виши смисао и значење живота, она ствара жељу за животом и радост живота. О, ја понављам, има много њих који воле да живе без икаквих идеја и без икаквог вишег смисла живота, који живе као животиње, као они типови најнижега реда, али има и оних, и њих је веома много и, што је на први поглед најзанимљивије, то су често грубе и порочне природе – који, не знајући и сами то, чезну за најузвишенијим циљем живота“ (Достојевски, 2015б: 421).

14 Следствено томе римокатолицизам је родио и социјализам у Европи: „Јер, социјализам има за циљ да одреди судбину човечанства али не по Христу него изван Бога и изван Христа, и сасвим је природно што се он родио управо у Европи као замена за европска хришћанска начела која су се нашла у кризи, која је напредовала онако како су се кварила и коначно губила та начела у оквиру саме католичке цркве. Посрамљени лик Христов сачувао се у свој светлости своје чистоте једино у православљу. С Истока ће одјекнути нова реч свету, реч упућена социјализму који долази и та ће реч, може бити, поново спасити људе у Европи“ (Достојевски, 2015в: 395). Судбина православља је повезана и сливена са мисијом Русије.

западну науку: „А са таквим основним резервама просвећености науке ће које долазе са Запада нашем народу бити права благодат, неће се Христос помрачити од њих као што се то догодило на том Западу. Уосталом, нису Христа тамо науке помрачиле, како то тврде либерали, то се десило и пре наука када је западна црква унаказила Христов лик, када се претворила у Римско царство и када се поново оваплотила у облику *Панства*. Заиста, на Западу нема више хришћанства, нема цркве мада има још много хришћана и њих никада неће сасвим нестати. Католицизам није више хришћанство, он прелази у идолопоклонство, а протестантизам се гигантским корацима приближава атеизму и колебљивој, несталној (не вечитој) науци о моралу“ (Достојевски, 2015в: 484).¹⁵

На приговор шта вреди бринути се о савршенству у духу хришћанске љубави када правога хришћанства уопште на земљи и нема, или га је тако мало да га је тешко и запазити, Достојевски одговара да је истина да је правих хришћана мало (иако их има), али да нико не зна колико је њих потребно па да идеал хришћанства не изумре у народу и да је тешко одговорити на такво питање. За сада је једино потребно да велика идеја не изумре, јер је на помолу нешто ново и треба бити спреман. Није суштина у користи, него у истини: „Ако ја верујем да је истина ту, она је у томе што ја верујем и мене се не тиче што читав свет не верује у то, тој мојој истини – ако ми се буде подсмевао и буде кренуо другим путем? У томе је управо снага велике моралне мисли – тиме она људе везује у чврст савез – она се не мери користима које непосредно пружа, она тежи будућности, вечним циљевима и апсолутној срећи“ (Достојевски, 2015в: 500).

15 Достојевски је изрекао тешке речи о Римокатоличкој Цркви. Међу тумачима његове мисли једни некритички усвајају ове његове идеје, као што је отац Јустин Поповић који се у својој интерпретацији стваралаштва Достојевског умногоме ослања на религијско-филозофске идеје из *Дневника писца*, док други сматрају да се он према римокатолицизму односио једнострано полемички (Франк, 2002: 372). Берђајев истиче да иако је тачно запазио извесно преимућство православља над римокатолицизмом у погледу слободе, у томе је од стране Достојевског било претеривања, јер он није хтео да види скретања и падове у православном свету, јер у византизму или у царској теократији није било много више хришћанске слободе него у папској теократији (Берђајев, 2001: 212). У сваком случају, напади Достојевског на Римску Цркву, у његовом *Дневнику писца*, морају се читати у контексту времена у коме су написани – непосредно после *Syllabus* и Првог ватиканског концила. Concilium Vaticanum Primum је одржан од 8. децембра 1869. до 20. октобра 1870. године. *Syllabus Errorum* је анекс енциклике *Quanta cura*, папе Пија IX, од 4. децембра 1864. године у коме су побројани сви греси савременог света: пантеизам, натурализам, рационализам, социјализам, комунизам, тајна друштва, итд. који у целини представља део оштрог сукоба Римокатоличке Цркве и модерног света, у коме је Западна Црква пројавила став према свету који је генерално препознат као конзервативистички и антимодернистички. Тада је општи утисак у Европи био да је Рим устао против слободе. Може бити да је овај утисак био погрешан, или веома преувеличан, али не треба заборавити да су га у то време делили и многи римокатолици (Флоровски, 2018: 29).

Друштвени и грађански идеали, које научници вештачки одвајају од моралних идеала, уопште не постоје нити су икада постојали у људској историји. Идеал грађанског уређења за људско друштво је једино продукт моралнога усавршавања појединца. Тако је то увек било и увек ће бити. Та морална идеја потицала је одувек из мистичних идеја, тј. из уверења да је човек вечан и да није једноставно земаљска животиња, него да је у вези са другим световима и са самом вечношћу: „Таква су се уверења увек и свуда претварала у религију, у исповедање нове идеје, а чим се јављала религија јављала се и грађанска нова националност“ (Достојевски, 2015в: 501). Самоусавршавање у религиозном духу јесте у животу једног народа основа свему, јер лично усавршавање јесте исповедање добијене религије, а грађански идеали сами, без те тежње према личном усавршавању никада не долазе, нити се могу зачети: „‘Ако не хришћанске, а оно грађанске врлине!’ Зар се ту не осећа нож научника који сече оно што се не може сећи, који сече живи организам и чини од њега две мртве половине – моралну и грађанску? Рећи ћете да и ‘друштвено уређење’ и положај ‘грађанина’ могу да садрже велике моралне идеје, да ‘грађанска идеја’ код зрелијих и развијенијих народа увек замењује првобитну религиозну идеју која се у њу преобраћа и коју она по правилу наслеђује. Да, има њих који и тако тврде, али још нисмо видели да је тако и било. Чим морално-религиозна идеја код једног народа дође до свог краја, иживи се, наступа панична и кукавна потреба да се људи уједине ради ‘спасења стомака’ – свако грађанско уједињење у таквом случају других циљева не може имати“ (Достојевски, 2015в: 503).

Европа је данас у целини незнабожачка и налази се уочи општег и ужасног пада, јер је поткопан мравињак који се у њој створио изван Цркве и Христа. Тамо се Црква свуда изгубивши свој идеал претворила у државу (Достојевски, 2015в: 504). То се десило када је у историји Европе дошло до судара између двеју најсупротнијих идеја које су икад постојале на земљи – идеје човекобога и идеје Богочовека услед сусрета ране Цркве са Римском империјом: „Дошло је до компромиса: Империја је прихватила хришћанство, а Црква римско право и римску државу. Један мањи део Цркве се повукао у пустињу и наставио тамо да се труди: појавиле су се поново хришћанске општине затим манастири – истина, то су били само покушаји чак је тако све до данас. Огромни део Цркве доцније се као што је познато, поделио на две половине. У западној половини држава је најзад у потпуности победила Цркву. Црква је била уништена и најзад се потпуно претворила у државу. Појавио се папизам – продужење старе Римске империје у новом облику. У источној половини државу је покорио и уништио Мухамедов мач – остао је само Христос одвојен од државе. Али држава која је примила и поново уздигла Христа претрпела је ужасне вековне патње од непријатеља, од Татара, због неуређености и ‘крепосног права’ од Европе и европеизма

– та држава још и дан данас трпи због тога што праву друштвену формулу у смислу љубави и хришћанског личног усавршавања заиста није могла да изгради... Наш народ једини за сада носи Христа у души и једино се у њега нада. Он себе назива ‘крисћанинином’ то јест хришћанином, није ту по среди само реч – у томе је идеја читаве његове будућности“ (Достојевски, 2015в: 506). Достојевски имајући пред очима идеал ране Цркве¹⁶ изражава наду да ће се руски народ ослободити лакејских и безличних идеја пресађених са Запада и окренути идејама које потичу из његовог националног организма: „Можда ћемо тек тада, пошто се за тренутак будемо ослободили Европе, почети сами и без европског покровитељства да радимо на нашим друштвеним идеалима који свакако потичу од Христа и његових завета личног усавршавања“ (Достојевски, 2015в: 505).

У руском народу, који је у огромној већини православане вере, одувек је постојала неутолива жеђ за великим, општим, свенародним, братским сједињењем у име Христово: „Тог сједињења за сада још нема, још није подигнут храм, о њему се још молимо у молитвама нашим, а на делу га још увек нема – па ипак инстинкт који говори о тој цркви и она неутажива жудња за њом који постоје и несвесно, живе у срцима нашег многомилонског народа, живе и несумњиво су присутни у њему. Социјализам руског народа није у комунизму нити у оним механичким облицима јединства: *он верује да ће се спасити само у општем сједињењу које ће се остварити у име Христа*. То ће бити наш руски социјализам!“ (Достојевски, 2015в: 532-533).¹⁷ Ово је главна идеја руског народа повезана са надом за будућу васељенску

16 „... шта је била и чему је тежила првобитна хришћанска црква? Она је започела одмах после Христа са неколицином људи, одмах је након Христа пошла да тражи своју ‘грађанску формулу’ која се у целини темељила на моралној нади да ће утолити сваки дух сходно начелима личног усавршавања. Појавиле су се хришћанске црквене општине, затим убрзо почела стварати нова, до тада нечувена, националност – свебратска, свечовчанска, у виду опште васељенске Цркве. Али та Црква је била прогоњена, идеал се обликовао под земљом, а горе на земљи подизала се огромна зграда, велики мравињак – стара Римска Империја која је такође била идеал и исходиште моралних тежњи читавог античког света. Али мравињак није био изграђен до краја – Црква га је поткопала“ (Достојевски, 2015в: 505-506).

17 Василиј Зењковски указује на то да су код Достојевског младалачки социјалистички снови и романтичарска маштања о обнављању добра у људима трајали до краја живота. Стога његова антропологија стоји на средини између чисто црквене и секуларне идеје о човеку. Према Зењковском, за потпуну сагласност погледа Достојевског са учењем Цркве њему је недостајало да на прво место постави оно главно учење хришћанства које је у страдању и смрти Спаситеља видело неопходну антиципацију Његовог спасоносног васкрсења. У хришћанском светоназору Достојевског истакнуто је откровење о свету и човеку које нам је дато у Богооваплоћењу и Преображењу, али нема онога које је дато у Голготи. Међутим, вера у човека тријумфује код Достојевског над свим његовим „открићима“ хаоса и подземља у човеку и са тог аспекта антропологија Достојевског је прожета светлошћу пасхалних доживљаја који су толико битни за православље (Zenjkovski, 2002: 81).

Цркву која ће се подизати по вољи Божијој.¹⁸ Достојевски формулише следећи закључак: „Онај ко не разуме православље и његове коначне циљеве код нашег народа тај никада неће схватити ни сам народ наш. И више од тога: тај не може да воли ни руски народ (а многи међу њима, међу нашим Европљанима, су људи чиста и праведна срца које је жељно љубави) – тај ће волети неки народ који он замишља и како га он види пред собом. А наш народ никада неће постати такав каквим га замишљају наши паметњаковићи, он ће остати оно што јесте и због тога су у будућности неминовни сукоби – опасни сукоби“ (Достојевски, 2015в: 533).¹⁹

У *Дневнику писца* је снажно предочено оно у шта је веровао, или макар желео да верује, Достојевски и за које вредности се неуморно залагао истичући их као завештање будућим генерацијама. Хришћанска мисао Достојевског, експлицитно изражена у *Дневнику писца*, већ скоро два и по века врши значајан утицај у смислу одбране хришћанског светоназора пред искушењима која у новије доба пред њега ставља атеизам који дефинитивно представља највећи изазов за хришћанство. Засигурно ће се те идеје снажно осећати и у будућности.

18 Достојевски у свом хришћанском светоназору има извесних пропуста и нетачности, чак и утопија и заблуда, можда највише у вези са историјском перспективом руског народа и његове мисије у будућности. Ипак, несумњиво је да његов доживљај трагичне судбине модерног човека, његов антрополошки реализам и хришћански хуманизам, његово сведочење о спасењу човека и човечанства једино у Христу Богочовеку, насупрот утопијама европског човека о „природном човеку“, „натчовеку“, „човекобогу“ и о новој „Вавилонској кули“, о будућем „кристалном дворцу“ срећног и уређеног човековог друштва, све то у новије доба представља прворазредни допринос православном хришћанском доживљају спасења и богословско-антрополошкој мисли о том спасењу. То је допринос на један заиста нов, боље рећи обновљен начин, начин у којем васкрсава јеванђелски и древни светоотачки приступ теми о спасењу човека Христом и у Христу. Допринос Достојевског је овде пре свега у обнови христоцентричног схватања спасења света и човека, где је сама Личност Христова истовремено садржај, метод, мера и пуноћа спасења (Јевтић, 2020: 134).

19 Достојевски је пророчки предвидео предстојећу трагичну борбу између хришћанства и атеизма у руском народу. Пред сам пад комунизма у Русији је 1988. године обележен значајан јубилеј хиљаду година од крштења Руса. После те године почела је епоха обнове Руске Цркве која траје и дан данас. У храмовима се крстило по неколико десетина, па чак и стотина људи дневно. Народ је самоиницијативно, без великог утицаја Цркве која се налазила у тешком стању, почео да прихвата истинске хришћанске вредности уместо дотадашњих комунистичких које су заправо биле упрошћене и искривљене религијске вредности. То је својерсно друго крштење Русије. Познат је афоризам: „Рус је или за Христа или против Христа, али никад без Христа!“.

Литература

- Алфејев, И. (2023). *Јеванђеље Достојевског*, Глобос Александрија, Београд
- Берђајев, Н. (2001). *Поглед на свет Ф. М. Достојевског*, Бримо, Београд
- Bilington, Dž. (1988). *Ikona i sekira: istorija ruske kulture, jedno tumačenje*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd
- Гришин, Д. В. (2015). „Роман Достојевског о самом себи“, предговор у: Достојевски, Ф., *Дневник писца 1873*, Александрија-Глас Цркве, Шабац-Београд, 7-15.
- Достојевски, Ф. (2015а). *Дневник писца 1873*, Александрија-Глас Цркве, Шабац-Београд
- Достојевски, Ф. (2015б). *Дневник писца 1876*, Александрија-Глас Цркве, Шабац-Београд
- Достојевски, Ф. (2015в). *Дневник писца 1877-1881*, Александрија-Глас Цркве, Шабац-Београд
- Zenjkovski, V. V. (2002). *Istorija ruske filosofije*, CID, Podgorica
- Јевтић, А. (2020). „Исус Христос једини спаситељ света – по Достојевском“, *Достојевски*, Манастир Тврдош-Севастијан прес-Интерклима-графика, Врњци-Третиње-Алхамбра, 133-141.
- Лоски, Н. (2015). *Достојевски и његово хришћанско схватање света*, Александрија-Глас Цркве, Шабац-Београд
- Мекрат, А. (2022). *Сумрак атеизма: успон и пад неверја у модерном свету*, Библос, Београд
- Peri, M. (2000). *Intelektualna istorija Evrope*, Clio, Beograd
- Поповић, Ј. (1999). *Достојевски о Европи и словенству*, Наследници оца Јустина и манастир Ћелије код Ваљева, Београд
- Флоровски, Г. (2018). „Потрага за религијом у руској књижевности деветнаестог века“, *Теологија културе II: неутољена жеђ*, Одбор за просвету и културу Епархије пожаревачко-браничевске, Пожаревац, 3-118.
- Франк, С. Л. (2002). „Легенда о Великом Инквизитору“, у: Стеван Врачан, Драган К. Вукчевић (уред.), *Легенда о Великом Инквизитору*, ЦИД, Подгорица, 371-381.